

ՀՏԴ՝ 93.94

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ԶՈՒԳԱՀԵՌ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ
ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՈՒՆԵԶՐԿՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ «ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ»

ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

Արմեն Մարտիրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Արևմտյան Հայաստան, երիտթուրքական կառավարություն, «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենք, «Լքյալ գույքի մասին» օրենք, «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովներ, հայերի զանգվածային ունեզրկում, անշարժ և շարժական գույք, մահմեդական վերաբնակիչներ:*

Հայոց ցեղասպանության տարիներին թուրքական իշխանությունները հայ բնակչության բնաջնջման հետ մեկտեղ զանգվածաբար բռնագրավում էին վերջինիս անշարժ գույքը և ունեցվածքը: Հայերի ունեզրկման այդ քաղաքականությունն առանձնահատկությունն այն է, որ թուրքական պետության կողմից ընդունվում էին մի շարք օրենքներ, որոնցով փորձ էր կատարվում օրինական տեսք հաղորդել այդ ապօրինի գործողություններին: «Լքված գույքի մասին» երիտթուրքական օրենքների ընդունման գործելակերպն ավելի ուշ ժառանգեցին քեմալականները: Թուրքական հաջորդ վարչակարգերը նույնպես շարունակեցին ոչմահմեդական համայնքների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հայերի գույքի բռնագրավման նախկինների քաղաքականությունը:

Նախաբան. Ինչպես հայտնի է, հայերի ցեղասպանությանը զուգահեռ՝ թուրքական իշխանությունները հետևողականորեն իրականացնում էին վերջիններիս ունեցվածքի զանգվածային բռնագրավման քաղաքականություն: Այդ գործընթացին օրինական տեսք տալու նպատակով նախ երիտթուրքական, հետագայում նաև քեմալական իշխանությունները, այսպես կոչված, «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքների մի ամբողջ շարք ստեղծեցին:

Հայերի ունեզրկածքի զանգվածային ունեզրկումն «օրինականացնող» մեխանիզմների ստեղծումը երիտթուրքերի վարչակարգի կողմից սկսվեց այն բանից հետո, երբ 1915 թ. մայիսի 30-ին ընդունվեց և հունիսի 1-ին ուժի մեջ մտավ «Պատերազմական շրջանում կառավարության գործողությունների դեմ հանդես եկող անձանց նկատմամբ ռազմական իշխանությունների կողմից ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին» կամ «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը¹:

«Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքը հիմք ծառայեց հունիսի 10-ին «Պատերազմական և քաղաքական արտակարգ պայմանների անհրաժեշտության բերումով տարագրված հայերին պատկանող անշարժ և շարժական լքյալ գույքերի, վարչական կարգադրությունների մասին» 34 հոդվածներից բաղկացած հրահանգների կամ, այսպես կոչված, «Լքյալ գույքի մասին» առաջին օրենքի ընդունման համար²:

Հայերի ունեզրկման քաղաքականության երիտթուրքական օրենսդրությունը

Հարկ է նշել, որ տվյալ օրենքով տեղահանված հայերի ունեզրկածքը «լքյալ» որակելը բացարձակ անօրինականություն էր, քանզի նույն «Տեղահանության մասին» օրենքից էլնելով՝ ակնհայտ էր, որ հայերը ոչ թե ինքնակամ, այլ հարկադրաբար էին լքել իրենց բնակավայրերը և չէին հրաժարվել իրենց ունեզրկածքի նկատմամբ իրավունքներից, ուստի այդ գույքերի նկատմամբ ամեն մի գործողություն, անգամ եթե դա կատարվում էր պետական մարմինների կողմից, չէր կարող համարվել օրինական:

«Լքյալ գույքի» մասին առաջին օրենքի 2-րդ հոդվածով նախատեսված էր, որ տեղահանված հայերի անշարժ և շարժական գույքը պետք է կնքվեր և ի պահ հանձնվեր պետության կողմից ստեղծվելիք վարչական հանձնաժողովներին, այսինքն՝ լինել անձեռնմխելի³: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ իշխանությունների կողմից բռնագավթվում էր անգամ Օտտոման բանկին ի պահ հանձնված հայերի ունեզրկածքը: Այսպես՝ բանկի տնօրեն Լևոն Տահերը յուրաքանչյուր հաճախորդի տվել էր այն սենյակի բանալին, ուր պիտի փոխադրվեին նրանց գույքերը: Տիգրան Ամմյանն իր հուշերում գրում է, որ իրենց ընտանիքի՝ 4500 օսմանյան ոսկի գնահատված ունեզրկածքը համապատասխան ստացականով ի պահ հանձնվեց բանկին, որպեսզի նոր բնակավայրում հաստատվե-

¹ **Սաֆրաստյան Ռ.**, Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Եր., 2009, էջ 180:

² **Սստոյան Ա.**, Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ., Եր., 2012, էջ 42:

³ **Baghdjian K.K.**, The confiscation of Armenian properties by the Turkish Government said to be abandoned, Antilias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2010, p. 167.

լուց հետո դրա դիմաց հատուցում տրամադրվի: Երկու ամիս անց նրա հայրը՝ Հարություն Ամմյանը, նամակ է գրում Բանկի կառավարիչ Լևոն Տահերին. նշելով իրենց տեղը և վիճակը՝ խնդրում է դրամ ուղարկել՝ իրենց պահանջները բարելավելու համար: Երկու շաբաթ անց Այնթափից պատասխան է գալիս, որ տեղ «բարեկամաբար» խնդրում էին գաղտնի պահել իրենց գտնվելու վայրը, հակառակ պարագայում, եթե այդ մասին տեղեկանար կառավարությունը, ապա ադետալի հետևանքներ կարող էին լինել: Միաժամանակ հորդորում էին Բանկի տնօրենությանն այդ հարցով այլևս չանհանգստացնել⁴: Դժվար չէ նկատել, որ հայերի տեղը կառավարությանը հայտնելու անուղղակի սպառնալիքով օրինական տերերին փաստորեն հարկադրում էին հրաժարվել Բանկում ի պահ հանձնված իրենց ունեցվածքից:

Բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ հայերն իրենց ունեցվածքի մի մասը որպես կաշառք տալիս էին թուրք պաշտոնյաներին՝ իրենց բռնագաղթից ազատելու համար, սակայն այս կերպ նրանց բռնագաղթեցումը լավագույն դեպքում ընդամենը հետաձգվում էր այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք միջոցներ ունեին վճարելու իրենց չտեղահանելու դիմաց, ինչն անխուսափելի էր:

«Լքյալ գույքի մասին» օրենքի 3-րդ հոդվածը վերաբերում էր հայերի շարժական գույքի պահպանմանը, որը պետք է սեփականատերերի անուններով հաշվառվեր, գնահատվեր և պահվեր եկեղեցիներում, խաներում (վաճառականների խանութներ), պահեստներում և մթերանոցներում⁵: Հասկանալի է, որ տներից դուրս բերված հայերի ունեցվածքի մի մասը պահեստարաններ չէր հասնում, քանզի ճանապարհին «անհետանում» էր՝ յուրացվելով տեղափոխությունն իրականացնող մահմեդականների և մանր ու միջին պաշտոնյաների կողմից: Հայերի շարժական գույքի տեղափոխման հետևանքով հայկական եկեղեցիները մահմեդական բնակչության կողմից հետագայում թիրախավորվում էին ոչ միայն որպես «անհավատների» կրոնական կառույցներ, այլ նաև որպես հայերի հարստության պահեստարաններ, որոնք առաջին հերթին էին ենթարկվում հարձակումների, ավերածությունների ու թալանի:

Հայերի անշարժ գույքին վերաբերող օրենքի 10-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ եթե հայերն իրենց սեփականությունը վաճառելու լիազորագիր են տվել որևէ մեկին, ապա թույլ չէր տրվում այդ փաստաթղթով որևէ գործողություն կատարել⁶: Օրենքում այս հոդվածի ներառումով թուրքական իշխանությունները փաստորեն անշարժ գույքի արդեն տեղահանված օրինական տերե-

⁴ Լևոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գույքերը, Պէրոյթ, 1970, էջ 113:

⁵ Տե՛ս Baghdjian K. K., նշվ. աշխ., էջ 167:

⁶ Տե՛ս Ղազարեան Հայկազն Գ., Հայոց լքեալ գույքերու և կալվածքներու թալանը թուրքերու կողմէ, Հայրենիք, Պոսթըն, 1964, թիվ 6-7:

րին զրկում էին անգամ լիազորված անձանց միջոցով այն վաճառելու իրավունքից և ստացված միջոցներով իրենց գոյությունն ապահովելու հնարավորությունից: Մյուս կողմից, չի կարելի բացառել նաև այն, որ տեղահանված հայերի լիազորագրերը կարող էին ստացված լինել վերջիններիս նկատմամբ նրանց ուղեկցող ժանդարմների կողմից՝ բռնություն գործադրելու կամ ինչ-որ պայմանավորվածությունների արդյունքում: Բոլոր դեպքերում օրենքում ամրագրված այս դրույթով թուրքական իշխանությունները կանխում էին հայերի անշարժ գույքի վաճառքից վերջիններիս եկամուտ ստանալու, ինչպես նաև դրանց՝ երրորդ անձանց փոխանցվելու հնարավորությունները՝ այս հարցում ամբողջական վերահսկողությունը վերցնելով իրենց ձեռքը:

Օրենքի հաջորդ հոդվածով, բացահայտվում էին հայերի անշարժ գույքի հետ կապված թուրքական իշխանությունների հեռահար ծրագրերը: 11-րդ հոդվածի համաձայն, տեղահանված հայերի տներում և նրանց հողերի վրա վերաբնակեցվելու էին մուհաջիրները, որոնք տնօրինելու էին նրանց սեփականությունը⁷: Այս դրույթը ոչ միայն ուղղակիորեն հակասում է տեղահանված հայերի անշարժ և շարժական գույքի անձեռնմխելի լինելու մասին նույն օրենքի 2-րդ հոդվածի պահանջին, այլև կոպտորեն խախտում է օրինական տերերի սեփականության իրավունքը, քանզի մահմեդական վերաբնակիչներին հայերի տների և հողերի թեկուզև օգտագործման իրավունքով տրամադրումը կատարվում էր առանց վերջիններիս համաձայնության:

Խիստ վիճելի պետք է համարել օրենքում տեղ գտած այն պնդումը, թե իբր «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովի նախագահի և անդամների վարձատրությունը կատարվելու էր մահմեդական վերաբնակիչներից ստացված գումարներից, քանզի վերջիններիս փոխանցվել կամ գրոշներով նվիրաբերվել էր տեղահանված հայերի ամբողջ անշարժ գույքը՝ տները, խանութները, պահեստներն ու մթերանոցները, ինչպես նաև մշակելի հողերը, այգիներն ու ձիթաստանները: Մահմեդական վերաբնակիչների ստացած եկամուտը, որի մի մասը պետք է փոխանցվեր «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովներին, փաստորեն գոյանում էր հայերի անշարժ գույքի՝ հողերի, այգիների, խանութների, ինչպես նաև շարժական գույքի՝ գյուղատնտեսական գործիքների և անասունների շահագործումից: «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովների անդամները վարձատրվում էին նաև տեղահանված հայերի շարժական ու անշարժ գույքի, այսպես կոչված, աճուրդից, իսկ ըստ էության՝ «օրինականացված» թալանից ստացված միջոցների հաշվին: Ասվածը հաստատվում է նաև 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ի «Լքյալ գույքի» կանոնա-

⁷ **Բարսեղով Յու.**, Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999, էջ 5:

դրության 13-րդ հոդվածի բ. կետով, որով կառավարությանն ի պահ հանձնված, տեղահանված հայերին պատկանող դրամական միջոցները, ապրանքները և ամեն տեսակի գույքերը փոխանցվում էին «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովների տրամադրության տակ⁸: Այսինքն՝ թուրքական իշխանությունները ոչ թե պետական բյուջեի, այլ հենց տեղահանված հայերի ունեցվածքի իրացման հաշվին էին ապահովում օսմանահպատակ հայ բնակչության ամբողջ ունեցվածքի վերաբաշխման գործառույթն իրականացնող մարմինների՝ «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովների գոյությունն ու գործունեությունը:

Բուրսայում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոսը դեսպանին ուղարկված 1915թ. օգոստոսի 23-ի հաշվետվության մեջ բացահայտում է «Լքյալ գույքերի» հանձնախմբերի կողմից հայերի անշարժ գույքի «վաճառքի» կազմակերպման, իսկ իրականում նրանց ունեզրկման մեխանիզմը: Հյուպատոսը վկայում է, որ սահմանված ժամկետում հայերն իրենց անշարժ գույքը վաճառելու համար ներկայանում էին գրասենյակ, որտեղ պետական ծառայողները վկաների ներկայությամբ նրանց ստորագրել էին տալիս վաճառքի փաստաթղթերը, տեղում հաշվում էին գումարը, դնում պայուսակի մեջ և դուրս հրավիրում: Մուտքի մոտ, սակայն, վաճառողներին սպասող թուրքերը նրանցից խլում էին գումարով պայուսակը, որն օգտագործվում էր հաջորդների անշարժ գույքին տիրանալու «գործարքներում»⁹: Այս կերպ «Լքյալ գույքերի» հանձնախմբերը հայերի անշարժ գույքի վաճառքի օրինական գործողության տպավորություն էին ստեղծում, թե նրանք իբր ինքնակամ իրենց գույքը վաճառել և դրա դիմաց գումար են ստացել, սակայն իրականում այս մեքենայությամբ նրանց փաստորեն թալանում էին:

Այսպիսով, 1915 թ. հունիսի 10-ի «Լքյալ գույքի մասին» առաջին օրենքով մի կողմից պատրանք էր ստեղծվում, թե իբր պաշտպանվում էին գույքերի նախկին տերերի՝ հայերի իրավունքները, մյուս կողմից, սակայն, ակնհայտ երևում է հայերի գույքային իրավունքների լիարժեք փոխանցումը մուհաջիրներին: Օրենքով ոչ թե խնդիր էր դրվում հաշվառել ու գնահատել հայերի ունեցվածքը՝ հետագայում օրինական տերերին վերադարձնելու նպատակով, այլ «օրինական» գործողությունների իմիտացիայի միջոցով հիմքեր էին ստեղծվում հայերի ունեցվածքի բռնագավթման գործընթացը իշխանությունների լիակատար վերահսկողության տակ դնելու համար:

Տեղահանված հայերի ունեցվածքը բռնագավթելու հարցում երիտթուրքերի կառավարությունը չբավարարվեց միայն այս օրենքով: 1915 թ. սեպտեմբեր-

⁸ Տե՛ս **Փափազյան Ա.**, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Եր., 2002, էջ 217:

⁹ Տե՛ս **Baghdjian K. K.**, նշվ. աշխ., էջ 194:

րի 13-ին ընդունվեց «Այլ վայրեր տեղափոխված անձանց ունեցվածքին, պարտքերին և լիազորագրերին վերաբերող նախնական» կամ «Լքյալ գույքի մասին» տասնմեկ հոդվածներից բաղկացած երկրորդ օրենքը¹⁰, ինչն, անշուշտ, ուներ իր պատճառները: Ի տարբերություն առաջին օրենքի, երկրորդի վերնագրից երևում է, որ դրանով որպես կարգավորման առարկա նշվում են ոչ միայն տեղահանված հայերի գույքի, այլև դրա պարտքերի ու լիազորագրերի հետ կապված հարցերը, թեև նախորդ օրենքի 10-րդ հոդվածով կարծես թե արդեն բացառվել էր լիազորագրեր ստացած անձանց կողմից տեղահանված հայերի գույքի նկատմամբ որևէ գործողություններ կատարելը: Բանն այն էր, որ չնայած այդ արգելքին, «Լքյալ գույքի» հանձնախմբերի, տեղական իշխանությունների, ռազմական նախարարության գրություններից պարզ է դառնում, որ կառավարությունը, այնուամենայնիվ, տեղերում չէր կարողանում ապահովել հայերի «լքյալ գույքի» ու հարստության կանոնավոր փոխանցումը պետական գանձարան, և չնայած արգելքներին ու սահմանված պատիժներին՝ կայսրության արևելյան նահանգներում տեղի էին ունենում հայերի ունեցվածքի թալանի բազում դեպքեր մահմեդականների կողմից: Ընդ որում, խոսքը ոչ միայն ավագակների, այլև մանր ու միջին պաշտոնյաների մասին էր, որոնք, պաշտոնական դիրքը չարաշահելով, նույնպես օգտվում էին ընձեռված հնարավորություններից և տեղ դառնում հայերի ունեցվածքին:

Այդ մասին տեղեկություններ կան անգամ թուրքական ռազմական տրիբունալների դատավճիռներում: Այսպես՝ Տրապիզոնի դատավարության վճռում մանրամասն նկարագրվում է, թե ինչպես է ոստիկանապետ Նուրի Էֆենդիի հրամանով հափշտակվել հայերի «լքյալ գույքը»¹¹: Բույուք Դերեի դատավարության վճռում նույնպես նշվում էր, որ նախկին ոստիկանապետ Աբդուլ Քերիմ բեյը կողոպուտի ու հափշտակության է ենթարկել տեղահանվողների գույքը¹²:

Երկրորդ օրենքի ընդունումով երիտթուրքական կառավարությունը տեղահանված հայերի անշարժ գույքի պարտքերի և լիազորագրերի հարցերի արժարժմամբ փորձում էր ապագայում բացառել մահմեդական բնակչության կամ տեղի պաշտոնատար անձանց կողմից տեղահանված հայերի անշարժ գույքը հափշտակելու նոր դեպքերը և հայերի ունեցվածքի բռնագավթման գործընթացը բացառապես իրենց վերահսկողության տակ պահել:

¹⁰ Տե՛ս **Պեյլեքյան Ա.**, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. I, Եր., 2005, էջ 197-199:

¹¹ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Փափազյանի, Եր., 1988, էջ 169:

¹² Նույն տեղում, էջ 174:

Նոր օրենքի 2-րդ հոդվածով շրջանառության մեջ էր դրվում «լքյալ գույքերի» վրա եղած պարտքերի վճարման գաղափարը, ինչով, ըստ ամենայնի, փորձ էր կատարվում օրինական տեսք տալ նախկին օրենքի հիման վրա արդեն թափ առած հայերի գանգվածային ունեզրկման գործընթացին, կատարվածը ներկայացնելով այնպես, թե իբր պետական գանձարան փոխանցված գումարները գանձվել ու գանձվելու են գույքերի վրա եղած պարտքերի դիմաց: Այս դրույթի իմաստն այն էր, որ կայսրության հարավային տարածքներ տեղահանված օրինական սեփականատերերի բացակայության պայմաններում նրանց անշարժ գույքից գանձվող պարտքերի գործընթացը հանգեցնելու էր նրան, որ իբր թե չվճարված կամ ժամկետանց պարտքերի դիմաց նրանց գույքը, ի վերջո, պետականացվելու էր:

Օրենքի 5-րդ հոդվածով «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովները յուրաքանչ-յուր անշարժ գույքի պարտքը վճարելուց հետո գումարի մնացորդի վերաբերյալ պետք է տեղեկացնեին շահագրգիռ անձանց, այսինքն՝ օրինական սեփականատերերին, որոնք 15-օրյա ժամկետում կարող էին այդ որոշումները բողոքարկել դատարաններում¹³: Այս դրույթը պարզապես ծաղր էր տեղահանված հայերի նկատմամբ, քանզի հազիվ թե «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովներն իրենց պարտավորված էին զգում Օսմանյան կայսրության ծայրամասեր՝ Միսիայի և Միջագետքի անապատներ աքսորված հայերին տեղեկացնել, թե որքան պարտք են գանձել նրանց անշարժ գույքից և, ի վերջո, ինչ ճակատագրի է այն արժանացել: Առավել ևս դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես պետք է անապատներում մի կերպ գոյատևող հայերը 15 օրվա ընթացքում վերադառնային, որպեսզի դատարաններում պաշտպանեին իրենց գույքային իրավունքները:

Սեպտեմբերի 13-ի օրենքի 8-րդ հոդվածի հիման վրա մշակվեց և հոկտեմբերի 26-ին «Թաքվիմ ի Վեքայի» պաշտոնաթերթում հրապարակվեց 25 հոդվածից բաղկացած «1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին ընդունված ժամանակավոր օրենքի գործադրման համար այլ վայրեր տեղափոխված անհատների լքյալ գույքերին և պարտքերին վերաբերող կանոնադրությունը», որի 2-րդ հոդվածով տեղահանված հայերի անշարժ գույքի պարտքերից բացի արժարժվում է նաև հարկատվության ցուցակներով դրանցից պետական հարկեր գանձելու հարցը¹⁴: Ակնհայտ է, որ, կառավարության ժամանակավոր օրենքով իրենց բնակավայրերից տեղահանված լինելով, հայերը ո՛չ շահագործում և ո՛չ էլ առավել ևս եկամուտ էին ստանում իրենց անշարժ գույքից: Ավելին՝ նրանք այդ գույքից զրկվում էին կա՛մ շուկայականից անհամեմատ էժան գներով մահմեդական հարևաններին

¹³ Պեղերյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

¹⁴ Տե՛ս Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 214-222:

զիջելու, կա՛մ «Լքյալ գույքի» հանձնաժողովների թալանչիական «աճուրդների» կազմակերպման հետևանքով: Այս ամենը որևէ կերպ հաշվի չէր առնվում թուրքական իշխանությունների կողմից, որոնք պահանջում էին վճարել այդ անշարժ գույքի պետական հարկերը և այդ անվան տակ փաստորեն շարունակում էին տեղահանված հայերի ունեցվածքի թալանի գործընթացը:

Ակնհայտ է, որ երիտթուրքերի կառավարության կողմից ընդունված «Լքյալ գույքի մասին» օրենքները հակասում էին երկրի Սահմանադրությանը: Օսմանյան խորհրդարանում «Տեղահանության» և «Լքյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենքների քննարկումների ժամանակ բացահայտվեցին դրանց կիրառման բազմաթիվ չարաշահումներ: Խորհրդարանի 1915 թ. սեպտեմբերի 21-ի և հոկտեմբերի 30-ի նիստերում պատգամավոր Ահմեդ Ռիզան իր ելույթում, մեջբերելով օսմանյան Սահմանադրության 21-րդ հոդվածը, նշում էր, որ իրավունք չկա սեփականատիրոջ կամքին հակառակ վաճառել նրա ունեցվածքը: Արձանագրելով երկրի Սահմանադրությանը «Լքյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենքի հակասությունը՝ Ռիզան առաջարկում էր առաջնորդվել Սահմանադրության 53-րդ հոդվածով և մինչև պատերազմի ավարտը չքննարկել ժամանակավոր օրենքի հաստատման հարցը¹⁵:

«Լքյալ գույքի մասին» ժամանակավոր օրենքների ընդունումն ու գործադրումը հակասում էին նաև 1858 թ. օգոստոսի 9-ին ուժի մեջ մտած և մի քանի անգամ փոփոխությունների ենթարկված օսմանյան Քրեական օրենսգրքին, որի համաձայն՝ զինված կամ անզեն, անհատական կամ խմբակային հարձակման, ինչպես նաև ընտանիքի անդամների վրա ճնշում գործադրելու եղանակով սնունդ, պաշար, ապրանք կամ առարկաներ թալանողների կամ ոչնչացնողների համար մահապատիժ էր սահմանված¹⁶:

Հայերին բնաջնջելու, նրանց հայրենիքին՝ Արևմտյան Հայաստանին և ունեցվածքին տիրանալու մոլուցքով տարված թուրքական իշխանություններին, սակայն, բացարձակ չէր հուզում, որ իրենց հանցագործությունները «օրինականացնելու» նպատակով ստեղծված ժամանակավոր օրենքները հակասում էին անգամ պետության հիմնական օրենքին և հենց միայն այդ պատճառով չէին կարող իրավական ուժ ունենալ:

Եզրահանգում. Որպեսզի ավելի հստակ պատկերացում կազմվի, թե ինչ նյութական օգուտներ է քաղել թուրքական պետությունը հայերի զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից, բավական է նշել, որ հակառակ պատերազմական ծանր պայմաններին և կայսրության տնտեսության կաթվածահար

¹⁵ Տե՛ս **Տառոյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանությունը թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերում, Եր., 2002, էջ 46-47:

¹⁶ Տե՛ս **Ղազարեան Հայկազն Գ.**, Ցեղասպան թուրքը, «Համազգային», Պեյրուք, 1968, էջ 300:

վիճակին, երկրի պետական բյուջեն արձանագրեց աննախադեպ աճ: Այսպես՝ եթե 1913-1914 թթ. այն կազմում էր 35 մլն օսմ. ոսկի, ապա 1915-1916 թթ.՝ 38 մլն, իսկ 1917-1918 թթ.՝ 85 մլն¹⁷: Ակնհայտ է, որ պատերազմական պայմաններում կայսրության պետական բյուջեի նման աճը կարող էր ապահովվել միայն օսմանահպատակ հայերի և կայսրության քրիստոնյա այլ ժողովուրդների՝ հույների, ասորիների, ինչպես նաև հրեաների գույքի և ունեցվածքի բռնագրավման հաշվին: Այստեղ տեղին է արձանագրել դատապարտելի այն փաստը, որ թուրքական պետությունը, փաստորեն, օգտվում էր իր իսկ կողմից կազմակերպված ու իրագործված հանցագործության՝ Հայոց ցեղասպանության պտուղներից, ինչը նույնպես հանցագործություն է:

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության տնտեսությունն այսօր էլ զարգանում է նաև տարբեր թուրքական վարչակարգերի կողմից այդ երկրի տարածքում բնակվող ոչ մահմեդական բնակչության, մասնավորապես՝ հայերի ունեցվածքի հետևողական բռնագավթման հաշվին:

**«ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ» МЕХАНИЗМЫ ЭКСПРОПРИАЦИИ
ИМУЩЕСТВА АРМЯН, ОСУЩЕСТВЛЕННОЙ МЛАДОТУРЕЦКИМ
РЕЖИМОМ ПАРАЛЛЕЛЬНО С ПОЛИТИКОЙ ГЕНОЦИДА**

Марукян А.Ц.

Ключевые слова: *Геноцид армян, Османская империя, Западная Армения, младотурецкое правительство, временный закон “О депортации”, закон “Об оставленном имуществе”, комитеты «оставленного имущества», массовая экспроприация имущества армян, недвижимость и движимое имущество, мусульманские переселенцы.*

Особенностью экспроприации имущества армян турецким государством в годы Геноцида армян являлось принятие целой серии законов, при помощи которых власти пытались придать законный вид своим незаконным действиям. Политика “узаконивания” экспроприации имущества армян проводилась планомерно и последовательно. Первые законы “Об оставленном имуществе” были приняты младотурками, а кемалисты продолжили эту практику. Безнаказанность этой преступной политики разнуздало турецкое государство. Следующие турецкие режимы продолжили политику экспроприации имущества немусульманских общин, в том числе армянской общины Турции.

¹⁷ **Սասոյան Ա.**, Հայերի ունեզրկման գործընթացն Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թթ., վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Եր., 2010, թիվ 3 (31), էջ XXIX:

**"LEGISLATIVE" MECHANISMS OF EXPROPRIATION OF
ARMENIAN'S PROPERTY CARRIED OUT BY YOUNG TURKS
REGIME IN PARALLEL WITH POLICY OF GENOCIDE**

Marukyan A.C.

Key words: *The Armenian Genocide, Ottoman Empire, Western Armenia, Young Turkish Government, temporary law "On Deportation," Law "On abandoned property", Committees of "abandoned property," Mass expropriation of Armenian property, Real estate and movable property, Muslim settlers.*

One of the aspects of the problem of Armenian property's expropriation by the Turkish state during the Armenian Genocide were the laws passed by it to try to legitimate this illegal action. This policy was carried out continuously and consistently: the first laws about “abandoned property” were adopted by Young Turks and Kemalists continued their practice. The next Turkish regimes expropriated the property of non-Muslim communities and, in particular, of the Armenian community.

R e f e r e n c e s

1. **Astoyan A.**, Dari kokhoputy. Hayeri unezrkumy Osmanyanyan kaysrutyunum 1914-1923 th., Yerevan, 2012 (**In Armenian**).
2. **Astoyan A.**, Hayeri unezrkumy Osmanyanyan kaysrutyunum 1915-1923 թթ., vkayutyunner, paster ev pastatkhter, «Vem» hamahaykakan handes, Yerevan, 2010, № 3 (31) (**In Armenian**).
3. **Barsegov Yu.**, Hayeri tsekhaspanutyany hamar nyutakan pataskhanatvutyuny, Yerevan, 1999 (**In Armenian**).
4. **Dadrian V.**, Hajots tsekhaspanutyuny turqakan pashtonakan pastatkhterum, Yerevan, 2002 (**In Armenian**).
5. Hayeri tsekhaspanutyuny yst eritturqeri datavarutyany pastatkhteri, arajabany, targmanutyuny ev tsanotagrutyunnery A. Papazyani, Yerevan, 1988 (**In Armenian**).
6. **Khazaryan Haykazn G.**, Hayots lqal guyqeru ev kalvatsqneru talany turqeru kokhme, “Hayreniq”, Postyn, 1964, № 6-7 (**In Armenian**).
7. **Khazaryan Haykazn G.**, Tsekhaspan turqy, «Hamazgayin», Peyrut, 1968 (**In Armenian**).
8. **Levon Vardan**, Haykakan tasnyhingy ev hayeru lqal guyqery, Peyrut, 1970 (**In Armenian**).
9. **Papazyan A.**, Turqakan vaveragrakan nyuter Osmanyanyan kaysrutyan voch mahmedakan jokhovurdneri masin (1839-1915), Yerevan, 2002 (**In Armenian**).

10. **Peyleryan A.**, Mets terutyunnery, Osmanyany kaysrutyuny ev hayery fransiakan arkhivnerum (1914-1918), h. I, Yerevan, 2005 (**In Armenian**).
11. **Safrastyan R.**, Osmanyany kaysrutyun. Tsekhaspahutyany tsragri tsagumnabanutyuny (1876-1920), Yerevan, 2009 (**In Armenian**).

Ընդունվել է՝ 04.11.2019

Գրախոսվել է՝ 15.11.2019

Հանձնվել է տպ.՝ 20.11.2019

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՄԱՐՏԻԱՆ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության բաժնի վարիչ, էլ. փոստ՝ mararmts@yahoo.com